

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-79.1-7>

УДК 37.015.31:17.022.]37(477)(092)

Дровозюк Л.М.Комунальний заклад вищої освіти
«Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»**ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТВОРІВ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

Анотація. У статті розглядається творчість українських письменників другої половини XIX – початку XX ст., яка має педагогічне значення для сучасного покоління дітей та молоді. Українська література досліджуваного періоду творилася в умовах відсутності національної держави та школи, заборони на офіційне функціонування української мови та перешкод для розвитку української культури. За таких обставин українські літератори взяли на себе просвітницьку та педагогічну місію щодо піднесення освітнього рівня народу, громадянського, патріотичного та морального виховання зростаючих поколінь. У творах художньої літератури порушено питання необхідності освіти, демократичної школи, виховання на засадах справедливості, гуманізму, моральності, любові до природи. У творах багатьох письменників висвітлено соціальні проблеми дитинства, психологію дітей, традиції родинного виховання, а також неправильне виховання та його наслідки.

Ключові слова: школа, виховання, українська література, педагогічні ідеї, виховний потенціал.

Drovoziuk LidiaCommunal Higher Education Institution
«Vinnitsia Humanities Pedagogical College»**EDUCATIVE POTENTIAL OF THE UKRAINIAN WRITERS' WORKS
OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY**

Summary. The article describes the educational orientation of the works of Ukrainian writers of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries. Ukrainian literature of the period is characterized by a clear educational orientation. In their works writers have raised pedagogical problems to draw attention to the education of the general public. The writers were also concerned that Ukrainian children in the Russian Empire were forced to study Russian and to be educated on the basis of only Russian culture and mentality, disrespecting their own. In such circumstances, Ukrainian literature has become an important instrument of preserving Ukrainian identity, developing national consciousness of the people and an instrument of enlightenment. Writers S. Vasylchenko, L. Glibov, B. Grinchenko, P. Kulish, had worked at school, therefore were familiar with hardships of school life, which were emphasized in their works: teaching in a non-native language, rigid discipline, authoritarianism, severe punishment for students and difficult financial situation of teachers. Children literature works by S. Vasylchenko, B. Grinchenko, M. Kotsyubynsky tell a story of tough childhood of young Ukrainians from poor families, about orphanhood, homelessness and hard work. The writers reveal the psychology of a child, their inner world, feelings and emotions. The works of Ukrainian writers shape the reader's outlook, morality, artistic and aesthetic qualities, love for their native land and respect for their parents, other people, and nature. Many works condemn human defects: indifference, hypocrisy, envy and cruelty. Today, reading fiction does not occupy in a person's life the place that belonged to him 40-30 years ago. The book gave way to multimedia and the Internet. Children and young people prefer entertainment programs, a "ready-made picture" from the screen that does not require significant mental or spiritual strain. Modern society has not yet realized all the devastating consequences of neglecting reading, including fiction. The danger is that the non-reading generation may be unable to think in the categories of problems, to enter into the phenomena, to have an active creative imagination, autonomy in judgments and behaviour. It is also possible to lose generations of cultural and historical memory that unites people into a nation and a state. Today interest in reading books has diminished. This has a negative impact on the development and socialization of children. We need to look for new ways to encourage children to read.

Keywords: school, education, Ukrainian literature, pedagogical ideas, educational potential.

Постановка проблеми. Художня література є важливим фактором формування особистості. Завдяки читанню у дитини розвивається свідомість, засвоюються моральні норми, гуманістичні, національні, громадянські цінності, естетичне світосприйняття.

«У дитинстві і юності, – згадує вчителька, Відмінник народної освіти Г. Маковійчук, – я багато читала художньої літератури і це допомогло мені, сільській дівчинці, у повоєнну пору гарно навчатися у школі, педагогічному училищі, працювати. Завдяки читанню я розвинула свій світогляд, мову, навчилася розуміти людей» [1, с. 200].

Про виховне значення літератури знали ще у Давній Греції. Не одне покоління еллінів зростало

на творах Гомера, Есхіла, Софокла, Еврипіда. Особливе значення мало читання в період поширення християнства. Читаючи Біблію та іншу християнську літературу, люди засвоювали нову мораль.

Сьогодні читання художньої літератури не посідає в житті людини того місця, яке йому належало ще 40-30 років тому. Книга поступила мультимедійним засобам та Інтернету. Діти та молодь віддають перевагу розважальним програмам, «готовій картинці» з екрана, що не вимагає значної розумової чи духовної напруги.

Сучасне суспільство поки що не усвідомило усіх згубних наслідків нехтування читанням, зокрема, художньої літератури. Небезпека полягає у тому, що покоління, яке не читає, може бути

нездатним мислити в категоріях проблем, проникати в суть явищ, мати активну творчу уяву, самостійність у судженнях та поведінці. Також можливою є втрата поколіннями культурної та історичної пам'яті, що об'єднує людей у націю та державу.

Українська література кінця XIX – початку XX ст. творилася у часи, коли українці перебували у складі імперій, в яких не було місця національній школі та рідній мові в офіційному вжитку. За таких умов художнє писемне слово стало на сторожі збереження національної ідентичності. Воно навчало, окультурювало, виховувало, кликало до боротьби за краще життя.

На відміну від творів попередніх століть з їх відкритим дидактизмом (повчання, панегірики, життєписи святих), які призначалися, передовсім, для світської та духовної еліти, твори письменників другої половини XIX – початку XX ст. адресувалися усім – «і мертвим, і живим, і ненародженим...», освіченим і неписьменним. Виховний потенціал цієї літератури полягає, насамперед, у актуальності тематики – освіта, мова, культура, мораль, свобода, рівноправність, гідність людини, гуманне ставлення до дітей.

Аналіз досліджень та публікацій. Нашій темі присвячено дослідження Л. Артемової, Л. Березівської, М. Веркалець, А. Животенко-Піанків, Т. Завгородньої, Н. Калениченко, Л. Кравченко, О. Мазуркевича, Л. Новаківської, І. Смаля, О. Сухомлинської, К. Тимошенко, С. Чавдарова, І. Шиманської.

Науковці розглядають педагогічні ідеї та діяльність письменників-педагогів (Б. Грінченка, Л. Глібова, Лесі Українки, П. Куліша, О. Пчілки, І. Франка) та ін.

Низка досліджень стосується з'ясування ролі літератури у формуванні особистості школяра. Це праці літературознавців та методистів Ф. Бугайко, І. Коляди, П. Кононенка, Н. Приймач, Б. Степанишина, А. Фасолі).

Аналіз цих праць дозволив зробити висновок про те, що творчість та педагогічна діяльність українських письменників другої половини XIX – початку XX ст. були вагомим чинником розвитку українського шкільництва та педагогічної думки.

Попри значну кількість праць на тему нашого дослідження, сьогодні виникла потреба у переоціненні педагогічного значення української літератури визначеного нами періоду. Добре було б створити узагальнюючу працю, у якій з'ясувати суть ідей та послань, які прямо чи опосередковано впливатимуть на свідомість та мотиваційно-ціннісну сферу сучасних та наступних поколінь.

Мега статті – окреслити основні грані виховного потенціалу творів українських письменників другої половини XIX – початку XX ст., які є актуальними для сучасної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українська література другої половини XIX – початку XX ст. творилася у період впровадження так званої «народної школи», яка мала дати широким верствам народу початкові елементарні знання і виховання у вірнопіддансько-монархічному дусі.

Перепис населення Російської імперії від 1897 р. показав, що письменних (грамотних) се-

ред сільського українського населення нараховується всього 10,5%, серед міського – близько 30%.

Видатний педагог К. Ушинський однією з причин низького рівня письменності українців вважав нерідну мову навчання. «Мало успіху матиме та школа, – писав він, – куди дитина йде з дому, як з раю до пекла, і відкіль вона біжить, як з темного пекла додому у свій рай, де все ясне, зрозуміле та близьке серцю. А майже таке враження мусить робити школа на українську дитину, коли вона починає відвідувати те єдине на ціле село місце, де говорять незрозумілою мовою». «...така школа безсила, тому що вона не буде розвитку дитини на єдиному родючому ґрунті – на народній мові та на народному почутті» [2, с. 100].

Якщо додати, – зазначав освітній діяч С. Сірополко, що у всіх російських читанках, за якими навчалися українці, нічого не було про Україну, або якась брехня, образлива для національного почуття, то чи «треба дивуватися тому, що така школа вела до денационалізації українського народу» [3, с. 368].

Одним зі шляхів піднесення освітнього рівня народу було визнано широку просвітницьку діяльність. Частина письменників пішли працювати у школи, видавати науково-популярну літературу, писати підручники, працювати у товариствах сприяння письменності, читати науково-популярні лекції.

Вчителями стали С. Васильченко, Б. Грінченко, Л. Глібов, С. Гулак-Артемівський І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, П. Куліш та ін. Така робота сприяла розумінню ними проблем освіти, шкільного та вчительського життя, сімейного виховання, психології дитини.

Письменники-педагоги виховували своїх читачів у буквальному і у переносному значеннях. Дехто навіть вважав, що краще поступитися художньою цінністю своїх текстів заради того, щоб вони були краще зрозумілими простим людям. Інші більше уваги звертали на політичне звучання своїх творів. Усі розуміли, що без розв'язання основних питань – створення української держави та будівництва національної школи українська література не зможе повноцінно розвиватися.

Для того, щоб слово письменника зазвучало серед маси неписьменних потрібно було провести велику підготовчу роботу. Першим кроком стало створення у 1845 р. Кирило-Мефодієвського братства, членами якого були письменники В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко. Вони виступали з популярними історичними лекціями, збирали кошти на школи, видавали підручники.

У 1845 р. було створено Російське географічне товариство, до якого належали М. Максимович, А. Метлинський, М. Судієнко, О. Афанасьєв-Чужбинський. У програмі товариства, крім інших, були розділи: «Про мову», «Розумові й моральні здібності та освіта». Члени товариства проводили етнографічні дослідження, збирали і видавали фольклорні матеріали. Серед них «Сборник украинских песен» М. Максимовича, «Украинские народне предания» П. Куліша, «Народные южнорусские сказки» І. Рудченка (Білика).

Письменники збирали і описували лексичне багатство української мови, підготувавши ґрунт

для створення словників. На початку 40-х років П. Білецький-Носенко закінчив «Словарь малороссийского, или юго-восточнорусского языка...», який налічував 20 тисяч словникових статей. Письменник П. Галузенко-Морачевський склав «Словарь малороссийского языка» по полтавському наречію». У Харкові матеріали до словника української мови зібрав М. Гатцук. У 1861 р. В Києві вийшла перша частина першого тома «Опыта южнорусского словаря» К. Шейковського. Словник був розрахований на чотири томи по чотири випуски в кожному. У 80-х роках видано ще два випуски (останнього тома) [4, с. 33].

За впорядкування українського правопису взявся П. Куліш. Його правопис – т.зв. «кулішівка» лів в основу правопису в Східній Україні.

Визначною подією стала творчість Т.Г. Шевченка, який своїми творами фактично сформував літературно-естетичну програму розвитку нової української літератури».

Письменника, який страждав від того, що не отримав системної освіти, завжди хвилювало питання її загальної доступності. Він розумів, що без освіти український народ не здобуде свободи і не матиме достойного життя. Саме тому багато його творів пронизує ідея необхідності повноцінної освіти для усіх. Сюжет повісті «Близнюки – це розгорнутий у часі процес формування особистостей двох хлопчиків-близнюків. Шевченко підводить читача до думки, про те, що якою стане людина залежить не від її спадковості, а від впливу на неї оточення та від виховання. Автор також вивів образи справжніх учителів-наставників, які вболівають за своїх вихованців. Серед них й опікун Полтавської гімназії письменник І.П. Котляревський.

У багатьох творах («Катерина», «Назар Стодоля», «Наймичка», «Лілея», «Осика», «Не кидай матері! – казали», «Сон», «Садок вишневий коло хати», «Княжна»). Т. Шевченко відобразив виховні традиції та звичаї українського народу, розкрив суть народної моралі. Насамперед це пошана до батьків, працелюбство, щирість, чесність.

У творах письменника («Петрусь» «Прогоулка с удовольствием и не без морали», «Москалева криниця», «Меж скалами, неначе злодій») можна поряд побачити добропорядних і аморальних людей

У повісті «Музикант» автор вустами свого героя зауважує: «...если мы видим подлеца и не указываем на него пальцами, то и мы почти такие же подлецы. Правда ли это? Мне кажется, что правда!» [4, с. 213].

У повісті «Капитанша» засуджуються мерзенні вчинки царських офіцерів і підноситься благородство простого солдата Якова Тумана.

Питання моралі також в центрі творчості Л. Глібова. Байками («Вовк та мишеня», «Мишача рада», «Зозуля і Півень», «Чиж і голуб», «Цуцик», «Гава й Лисиця», «Лисиця й й Виноград», «Вередлива дівчина», «Собака», «Ведмедю») письменник спонукає читача робити вибір між добром та злом, підказує, які якості слід в собі розвивати, а які викорінювати. Кожний персонаж виділяється тільки йому притаманними характерними рисами. Мораль байок ясна і виразна. Вона спрямована на самопізнання, самовиховання. Учитель може використати ці твори для обговорення з учнями морально-етич-

них проблем. Любов до природи виховують твори Л. Глібова «Зимня пісенька», «Жила в мене пташка в цяцькованій клітці» та ін.

Низку оповідань для дітей виховного спрямування написав Ю. Федькович («Будь послушний», «Будь гарний», «Будь уклінний», «Лиш правду говори»). Ці оповідання письменник планував помістити у букварі, але підручник не вдалося видати через цензурні перешкоди. Оповідання вийшли пізніше у часописі «Бібліотека для молодіжці».

Колишній директор Немирівської гімназії, помічник куратора Київської шкільної округи М. Тулов у повісті «Гимназическая переписка, изданная бывшим инспектором татаровской гимназии Линеикиным» відтворює побут і звичаї, які панували в ті часи у навчальних закладах. Автор викриває деспотизм, свавілля керівників гімназії, підлабунство його підлеглих, зверхність і повнізм вчителів-росіян щодо місцевих учнів.

Громадянським звучанням пронизані твори Олени Пчілки. У повісті «Світло добра й любові», письменниця показує приклади служіння своєму народові представників освічених станів. Герої повісті – Підгорний і Бриневич йдуть різними шляхами громадського життя: перший – прихильник легальної культурницької роботи серед народу, другий – революційної боротьби. Читач може сам оцінити, який шлях є правильніший.

У 1877 р. після підписанням царем Емського указу, для української літератури наступили важкі часи. Поряд з науковими працями були заборонені і твори красного письменства. Цензура не дозволяла жодної української книжки на всьому просторі царської Росії. Так, М Лисенков не дозволили надрукувати текст до опер «Чорноморці» і «Тарас Бульба», П. Ніщинському – видавати в перекладі «Одісею» й «Іліаду» Гомера.

Але й у таких умовах письменник, педагог, громадський діяч Б. Грінченко зумів протягом 1894-1900 років видати у Чернігові 50 науково-популярних книжок для народу. За свідченням його сучасника М. Плевака, Б. Грінченко, щоб видати книжки «про те, як люди на світі живуть, що під землею робиться», змушений був писати тексти як художні оповідання.

Поетична творчість Б. Грінченка сповнена громадянського звучання, любові до України, вболівання за її долю. Сам багато працюючи, він і інших закликав так само самовіддано працювати для загального добра на ниві освіти і просвіти:

«Праця єдина з неволі нас вирве:

Нумо до праці, брати!

Годі лякатись! За діло святее

Сміло ми будемо йти!» [6, с. 48].

У оповіданнях про дітей і для дітей «Кавун», «Украла», «Екзамен», «Грицько» та ін., письменник розповідає ту чи іншу повчальну історію. Його приваблює психологія вчинку, почуття дітей у кризових морально-етичних ситуаціях. Особливу увагу він звертає на емоції своїх героїв, викликаючи емпатію та співчуття читача.

Життєвий подвиг Б. Грінченка у справі просвіти став для юнацтва прикладом самовідданої і чесної праці. Молодий вінницький поет М. Нарушевич, відвідавши у 1919 р. у Києві могилу Б. Грінченка написав вірша-присвяту з такими словами:

*«Не умре про тебе спомин
На Україні теж повік...
Не умруть і заповіти,
Що дав славної чоловік...»* [7, с. 2].

Світогляд М. Нарушевича формувалася у часи боротьби за українську державність 1917-1920 рр. і під впливом письменників-галичан та холмщаків. М. Козоріза, О. Вахнянина, В. Островського, В. Козака, В. Калинця, які працювали у Вінниці журналістами та вчителями української гімназії, у якій він навчався.

На початку 30-х рр. М. Нарушевич працював викладачем Вінницького інституту соціального виховання, завідувачем художнього відділу історичного музею, викладачем української мови на курсах українознавства. У липні 1933 р. його арештували за сфабрикованим звинуваченням у причетності до Української військової організації. Покарання М. Нарушевич відбував на Соловках разом із М. Зеровим, О. Слісаренком, М. Кулішем, В. Пімогільним. Разом з ними і був страчений восени 1937 р.

Виразником прагнень українського народу до волі і справедливості був Д. Маркович. Служачи на початку ХХ ст. у Вінницькому повітовому земстві, він обстоював право українського народу на рідномовну школу. У 1917–1920 рр. брав активну участь у будівництві української держави: за Центральної Ради перебував на посаді головного прокурора, за гетьмана П. Скоропадського – прокурора Генерального суду, у часи перебування уряду УНР у Вінниці обіймав посаду міністра юстиції.

Твори Д. Марковича, зокрема «оповідання слідователя» із збірника «По степах та хуторах», сповнені віри в здоровий дух людини і перемогу добра над злом. Автор майстерно відтворив психічні переживання злочинців в оповіданнях «Іван з Буджак», «Омелько Каторжний», «На Вовчому хуторі». Твори пронизані гуманізмом, тонкою спостережливістю, співчуттям і увагою до людей, які зійшли з правильного шляху.

В оповіданні «На Вовчому хуторі» розповідається як конокрад Степан був пійманий і зв'язаний чекав покарання у хаті селянина Вовка. Маленька онучка господаря Оленка спостерігала за ним. Коли конокрад попросив води, подала, а коли розповів, що й у нього є такі діти, як вона – розв'язала. Громада приговорила забити злочинця кийками. Раптом «...коло печі бліда, мов нежива, стояла Оленка; очиці її вогнем палали й пильно дивилися на Вовка.

– Діду! Простіть його!... У його дітки є... Маленькі дітки... простіть!... – несміливо, зупиняючись промовила Оленка [8, с. 171].

Правопорушника відпустили. Цим епізодом автор багато сказав, насамперед, що таке справедливість і людяність.

Найбільше враження, за словами М. Коцюбинського, на нього зробили Марко Вовчок та Тарас Шевченко.

Протягом десяти років він працював домашнім учителем на Вінниччині і цей досвід дав йому багато для творчості.

В оповіданні «Андрій Соловійко, або вчені світ, а не вчені тьма» виведено образ народного вчителя Андрія Соловійка, який вважає, що освіта необхідна усім, вона робить людину кращою. У творі показано неправильне спілкування батьків зі своїми дітьми – окрики, фізичні покарання,

що призводить до відчуження між ними і втрату у дітей почуття поваги та любові до своїх батьків.

У творі «Ціпов'яз» М. Коцюбинський спростовує теорію про фатальний вплив спадковості на формування особистості, натомість підкреслює вирішальну роль виховання. Автор показує до чого призводить відсутність єдиних вимог батьків у сімейному вихованні – діти стають розпещеними, схильними до неробства, егоїстичними, упертими.

Знання з психології дитини читач може почерпнути з оповідань «Ялинка», «Харитя», «Маленький грішник». Оповідання мають пізнавальне значення ще й тому, що з них дізнаємося про життя дітей багато років тому. Оповідання вчать, що у житті потрібно бути сміливим, винахідливим, відповідальним.

Для обговорення на заняттях зі студентами-майбутніми вчителями доцільно взяти оповідання «Подарунок на іменини». У творі показано як батько, для якого головне, щоб син-підліток нічим не поступався своїм однокласникам, особливо із статусних сімей, а також для піднесення свого батьківського авторитету вирішив зробити йому на день народження подарунок – показати таке, чого ніхто у їхньому місті ще дітям не показував, як будуть вішати засуджену до страти молоду жінку. Батько настільки морально черствий, що не розуміє наслідків свого «подарунку». Навпаки, він вважає, що сам так треба виховувати сина, а не «гладити по голівці та тримати біля спідниці».

У заключній частині твору описано думки, почуття і переживання підлітка у стані емоційного потрясіння від побаченого. Хлопець у відчаї, він не сподівався, що рідні люди можуть брати участь у такій ганебній події і не вважати, що це щось неправильне. Автор правдиво показує, як у дитини виникають думки помститися батькові та чоловікові, який виконав вирок і які можуть бути способи цієї помсти.

Нами розглянуто тільки невелику частку творчого доробку українських письменників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ця частинка є характерним зрізом великої панорами гуманістичних педагогічних ідей, ідеалів для наслідування, національних, громадянських, моральних та естетичних цінностей, які можуть стати надбанням усіх, хто читатиме ці твори.

Дослідження дає змогу також визначити основні функції літератури, а саме:

1. Пізнавальна. Ця функція проявляється у здатності літератури збагачувати знаннями про світ, природу та людей.

2. Самопізнавальна. Полягає у самопізнанні, самовихованні і самоосвіті.

3. Розвиток мови. Пізнання мовного багатства.

4. Естетична. Насолодження словом, сюжетом, уявлення про красиве і повторне.

Як підсумок, наведемо слова академіка О. Мазуркевича, який у статті «Воскресіння неглітного, відродження заповітного», сказав, що у системі гуманітарної освіти українська література є базовим предметом. Вона «покликана формувати світоглядну позицію, моральне обличчя, художньо-естетичні якості, правову, політичну, економічну й екологічну культуру особистості». Література «...бере дійову участь у формуванні національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, й свого краю» [9, с. 18].

Список літератури:

1. Маковійчук Г.В. Мої спомини. *Русалка Дністровая*. Вип. 7. Вінниця : ТОВ « Консоль», 2018. С. 182–203.
2. Ушинський К.Д. Педагогічна подорож Швейцарією. Твори. В 6 т. Т. 2. Київ : Рад. шк., 1954. 438 с.
3. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
4. Історія української літератури у 8 т. Т. 3. Київ : Наук. думка, 1968. 514 с.
5. Шевченко Т.Г. Музикант. *Зібрання творів у шести томах*. Т. 3. Київ : Наук. думка, 2003. 413 с.
6. Грінченко Б. До праці. *Поезії*. Київ : Рад. письмен., 1965. 386 с.
7. Нарушевич М. На могилі Б. Грінченка. *Шлях*. 1919. № 24. 7 грудня. С. 2.
8. Маркович Д. На Вовчому хуторі. *Подільські криниці: хрестоматія з літератури рідного краю*. Вінниця : Континент-ПРИМ, 1994. 450 с.
9. Мазуркевич О.Р. Виховна сила художньої літератури. Київ : Рад. шк., 1960. 43 с.

References:

1. Makoviichuk, H.V. (2019). Moi spomyny [My memories]. *Mermaid of the Dniester*, vol. 9, 48 p. (in Ukrainian)
2. Ushynskiy, K.D. (1954). *Pedahohichna podorozh Shveitsariieiu* [Switzerland pedagogical travelling]. *Tvory v 6 t.* [Ushynskiy K.D. Works in 6 volumes], vol. 2. Kyiv : Rad. shk., 438 p. (in Ukrainian)
3. Siropolko, S. (2001). *Istoriia osvity v Ukraini* [History of education in Ukraine]. Kyiv: Nauk. dumka, 912 p. (in Ukrainian)
4. *Istoriia ukrainskoi literatury u 8 t.* (1968). [History of Ukrainian literature in 8 volumes], vol. 3. Kyiv: Nauk. dumka, 514 p. (in Ukrainian)
5. Shevchenko, T.H. (2003). *Muzykant* [Musician]. *Zibrannia tvoriv u shesty tomakh* [Collection of works in 6 volumes], vol. 3. Kyiv: Nauk. dumka, 413 p. (in Ukrainian)
6. Hrinchenko, B. (1965). *Do pratsi* [To work]. *Poezii* [Poems]. Kyiv: Rad. pysmen., 386 p. (in Ukrainian)
7. Narushevych, M. (1919). *Na mohyli B. Hrinchenka* [At the tomb of B. Hrinchenko]. *Path*, no. 24, December 7th, p. 2. (in Ukrainian)
8. Markovych, D. (1994). *Na Vovchomu khutori* [At the wolf hamlet]. *Podilski krynytsi: khrestomatiiia z literatury ridnoho kraiu* [Podil wells: native land literature textbook]. Vinnytsia: Kontynent-PRYM, 450 p. (in Ukrainian)
9. Mazurkevych, O.R. (1960). *Vykhovna syla khudozhnoi literatury* [Educational power of fiction]. Kyiv: Rad. shk., 43 p. (in Ukrainian)